© 2001. Preben Bertelsen, Psykologisk Institut, Aarhus Universitet: *Den frie vilje*
(Downloaded fra http://www.psy.au.dk)

Den frie vilje

Preben Bertelsen
Psykologisk Institut
Aarhus Universitet

Internet-version marts 2001
Publiceret på Preben Bertelsens hjemmeside som findes via http://www.psy.au.dk

Frie vilje og/eller determisme. Begrebet om den frie vilje står centralt i al fald i det vestlige menneskesyn. Det er knyttet til forestillingen om, at vi er i stand til at træffe egentlige valg både i det store, mht. hvordan vi selv ønsker vores tilværelse skal forme sig, og i det små når vi vælger mellem at gøre dette eller hint, f.eks. at blive hjemme, eller tage i biografen.

Vi mener altså, at det i al fald til en vis grad er op til os selv at udformer vores handlinger, væremåde. Selvfølgelig er der altid undtagelser. Vi kunne være tvunget af en pistol i nakken eller kunne være utilregnelig i handlingsøjeblikket. Men ser vi bort fra sådan ydre eller indre tvang, der forhindrer os i at kunne have handlet anderledes, så forholder vi os altså til hinanden, som om vi frit kan ville, hvordan vi vælger at handle.

Ikke desto mindre har begrebet om den frie vilje trange kår i den *videnskabelige* tænkning, og anses af mange for at være ganske uforenelig med videnskabelige forklaringer. Det er fordi man vil mene at videnskaben må stå på determinismens grund, og at determinisme er uforenelig med et begreb om den frie vilje. Hovedproblemet i diskussionen om den frie vilje er faktisk om begrebet om den frie vilje er forenelig – kompatibel – med determinismen eller ikke.

Videnskabelighed består i at give videnskabelige forklaringer, og den deterministiske opfattelse af videnskabelige forklaringer tager sit udgangspunkt i, at det der sker, sker med nødvendighed som følge af de årsager der gik forud og som følge af de gældende lovmæssigheder der forbinder en given årsag med en bestemt virkning. Alle hændelser er led i uendelige årsagskæder, og der findes ingen brud på årsagskæderne. Der findes ingen 'første årsag' der ikke selv er virkning af en anden, forudgående, årsag. Det, en person gør, må således altid være udløst af forudgående årsager og i overensstemmelse med biologiske, sociale og psykologiske lovmæssigheder. Skulle en person virkelig kunne have handlet anderledes, lyder indvendingen fra determismens side, så måtte vedkommende selv kunne bryde de uendelige årsagskæder og selv være 'første årsag'. Men det kan ikke lade sig gøre: intet og ingen kan være første årsag og dermed sin egen årsag

Kompatibilisme og/eller inkompatibilisme. Imidlertid er determinismen kun ét synspunkt på hvad videnskabelighed er. I hovedsagen findes der tre

© 2001. Preben Bertelsen, Psykologisk Institut, Aarhus Universitet: *Den frie vilje*
(Downloaded fra http://www.psy.au.dk)

mulige positioner i forhold til spørgsmålet om, hvorvidt begrebet om den frie vilje er kompatibel med determinismen eller ej. (1) *Determistisk inkompatibilisme*: Den frie vilje og videnskabelighed er inkompatible – videnskabelige forklaringer udelukker eksistensen af den frie vilje. (2) *Libertarianisktisk inkompatiblisme:* Den frie vilje og videnskabelige forklaringer inkompatible – men eftersom den frie vilje eksisterer, så må den tilhøre en del af virkeligheden, hvor determinismen ikke gælder (f.eks. en guddommelig, en mystisk eller en psykologisk virkelighed), og som følgelig ikke er tilgængelig for videnskabelige forklaringer. (3) *Kompatibilisme.* Den frie vilje og videnskabelige forklaringer er rent faktisk kompatible – man kan faktisk basere videnskabelige forklaringer på den dobbelte kendsgerning, at alt som sker er spundet lovmæssigt ind i årsags-virknings-kæder og (!) at mennesket kan handle frit; hhv. kunne have handlet anderledes og altså ikke er bundet af simple årsags-virkningsforhold.

Den deterministiske og libertarianistiske inkompatibilisme er de *hårde* varianter. Der findes imidlertid også *bløde* varianter af determinismen og libertarianismen, der kan siges at nærme sig et kompatibilitetssynspunkt fra hver sin side

Afvisning af de hårde versioner af hhv. determinisme og libertarianisme. Ifølge den hårde determinismes synspunkt kan vi ikke udvikle videnskabelige psykologiske teorier, der forudsætter en fri vilje. Som blot ét eksempel ville det føre til nonsens udviklingspsykologisk set. Hvordan vedkommende er som voksen, og det grundlag af psykologiske kapaciteter og personlige være- og forholdemåder, der former hans/hendes handlinger måtte i handlingsøjeblikket hverken være påvirket af genetiske, familiære, socialiserende eller andre livshistoriske udviklingskræfter. Vedkommende skulle med andre ord i selve handlingsøjeblikket springe fuldstændig upåvirket ind på arenaen uden forudgående udvikling – hvilket selvfølgelig ikke kan lade sig gøre.

Men dette synspunkt er for firkantet, siger den bløde determinisme. For selv om der altid er forudgående årsager til, hvordan vi handler, og selv om de altid formes af lovmæssigheder, som ikke er op til os, så er en person faktisk det 'punkt', hvori alle relevante årsagskæder så at sige mødes. De samles i netop *denne* person på en helt unik måde, som ikke findes tilsvarende hos en anden person (som knudepunkt for andre kæder). Netop i den forstand, lyder den bløde determinismes synspunkt, skal der også helt unikke psykologiske forklaringer til for at forklare, hvorfor netop denne person handlede som vedkommende gjorde. Selv om personen og hele vedkommendes handlegrundlag altså er frembragt af og udviklet af forudgående årsager, kræfter og lovsmæssigheder, så er det alligevel altid *op til ham/hende* (og ikke andre ydre kræfter, der ikke indgår i 'knudepunktet'), hvordan han/hun handler. Og netop denne kendsgerning: at det er op til

© 2001. Preben Bertelsen, Psykologisk Institut, Aarhus Universitet: *Den frie vilje*
(Downloaded fra http://www.psy.au.dk)

ham/hende, hvordan han/hun handlede, er faktisk det eneste vi har brug for, for meningsfyldt at kunne tale om den frie vilje, og for meningsfyldt at kunne tale om sådan noget som ansvar og valg. Det eneste vi meningsfuldt kan mene med den frie vilje er, at *man gjorde hvad man ville*, uafhængig af ydre eller indre tvang.

Nej, siger den hårde libertarianisme. Alene at bestemme den frie vilje ved fraværet af ydre og indre tvang fanger slet ikke det særlige ved den frie vilje. Determinismen (i hvilken variant den end fremstår) kan simpelthen ikke fange et helt væsentligt aspekt ved den frie vilje, nemlig at man kunne have handlet anderledes, al den stund at man ikke bare er et anonymt 'knudepunkt' for kausalkæder, men er en selvorganiserende *person* eller et *selv,* der selv frembringer hele sit handlegrundlag.

Den hårde libertarianisme (som vi f.eks. kender den fra Sartres udgave af eksistentialismen) siger, at det det er fuldstændig op til personen selv at forme sit liv og sig selv som han/hun vil. Der findes ganske enkelt intet grundlag på hvilket man kan afgøre, hvad der er det rigtige valg at træffe mht hvordan man (i det små) vil handle her og nu eller hvilken retning (man i det store) vil give sin tilværelse. Valget af handlings-, personligheds- og tilværelsesudformning er derfor *radikalt.* Det er ikke virkning af noget og følger ingen lovmæssigheder (som ikke er formuleret af personen selv i og med vedkommende træffer sit valg).

Ifølge den bløde libertarianisme er den hårde libetarianisme alt for firkantet. Det radikale og ubegrundede valg ville jo ret beset være et tilfældigt *spring* og derfor slet ikke noget egentligt *valg.* Indvendingen der ofte fremføres er, at ægte valg kun kan opstå på baggrund af eksisterende værdier, der kommer i konflikt. Man kan vælge mellem værdier. Men man kan ikke vælge om man har værdier, og det er heller ikke op til én selv om eller hvorfor de kommer i konflikt. Uden værdigrundlag ville alt jo i øvrigt også være *lige* meget.

Men trods proklamationer om at valg foregår på et værdigrundlag, inden for givne væridrammer så er det faktisk et særkende for den bløde libertarianisme, at vi ikke får noget nærmere at vide om, *hvad* der mere præcist skal forstås ved værdi-'grundlag', og hvordan psykologiske forklaringer nærmere bestemt skal kunne opbygges uden netop at komme til at forudsætte lovmæssigheder og kausaliteter, der umuliggør ægte fri vilje.

Ægte kompatibilisme? Det kan således se ud som om determinismen og libertarianismen står uforenligt og inkompatible over for hinanden. Det kunne dermed også se ud til at det er umuligt at udvikle en videnskabelig model af psyken, som tillader et begreb om psyken som frit villende. Én mulig måde at forene den tænkning, der ligger til grund for hhv. libertarianismen og determinismen er imidlertid at indtænke de bløde versioner af dem i et hierarkisk bottom-up/top-down forhold.

© 2001. Preben Bertelsen, Psykologisk Institut, Aarhus Universitet: *Den frie vilje*
(Downloaded fra http://www.psy.au.dk)

I en sådan hierarkisk model af psyken kan man sige, at den bløde determinisme ret beset betragter psyken i perspektivet *nede-fra-og-op.* I dette perspektiv undersøges psyken empirisk og forklares teoretisk ved *det der konstituerer* psyken: De fundamentale fysiske, biologiske, neuropsykologiske, socialiserende og socialengagerede processer, der tilsammen udgør psykens materielle grundlag uden hvilke, den slet ikke ville eksistere.

Den bløde libertarianisme søger omvendt empirisk at undersøge og teoretisk at forklare psyken i perspektivet *ovenfra-og-ned*. I dette perspektiv undersøges og forklares, hvordan der udvikles højere niveauer i psyken, de kognitive, emotive og konative handlingsformende processer, og endnu højere niveauer i form af personligheden og selvet, som på sin side (nedadretet) virker *organiserende* ind på det konstitutive grundlag. Konstitutive processer som f.eks. neurale processer i nervesystemet kan jo indgå i og konstituerer en række forskellige psykeformer også meget primitive, som f.eks. dem vi finder hos en fisk eller et insekt. Kun når de er udviklet i tilstrækkelig grad og *organiseret* på en ganske bestemt måde, former og konstituerer de imidlertid sådanne højere psykeformer som f.eks. den menneskelige personlighed eller det menneskelige selv (se opslag om selvet**).

Pointet er, at der hersker en *uadskillelig dobbelthed* her. Set nedefra-og-op er de højere niveauer i psyken konstitueret af fundamentale processer. Set ovenfra-og-ned er det præcist eksistensen af disse højere niveauer, der på sin side organiserer de lavere niveauer til at være konstituerende på denne og ikke en anden måde. Den frie vilje ligger ifølge en sådan hierarkisk tankegang netop deri, at de højere niveauer kan organisere de lavere niveauer til at være konstituerende på den måde, som frembringer netop disse højere niveauer.

Med denne forståelse af organiseringens/konstitueringens dobbelthed er der altså åbnet op for en videnskabelig psykologisk forklaring baseret på et begreb om den frie vilje: Den videnskabeligt forklarlige frie vilje består i de *lovmæssige* og *kausalt* nedadrettede organiseringer, som de højniveau-psykiske personligheds- og selv-fænomener udøver på eget grundlag, således at de netop bliver konstitueret på denne og ikke en anden måde..

Litteratur til uddybning:

Bertelsen, P. (2000). *Antropologisk Psykologi. En almenpsykologisk opfattelse af den frie vilje, bevidstheden og selvet*. Frydenlund Grafisk, København